चार्वाकनये प्रमाणखण्डनमण्डनविमर्शः
CĀRVĀKANAYEPRAMĀṆAKHAṆḌANAMAṆḌA-NAVIMARSAḤ

Dr. Swapan Mal and Arpita Nath

Abstract

The position of Cārvāka philosophy is the very important in Indian philosophical school. The word Cārvāka is derived from the root Carv. Cārvākas believe in existence of materialistic world. They also don't believe in past and future world. In mythological sense, Devaguru Bṛhaspati is the founder of Cārvāka system. The Cārvāka philosophy, otherwise known as Lokāyata philosophy, is popular among the general people for the rejection of past and future. The primary reason behind popularity is the acceptance of *pratyakṣa*as the only *pramāṇa*. The Cārvāka rejects theories of Ātmatattva, Paralokavāda, Janmāntaravāda, and the existence of Īśvara. The paper makes an analytical review of how the Cārvākas reject the anumāna, upamāna and śabda establish only pratyakṣa as the proper source of knowledge.

Key-words : Darśana, Pramāṇa, Pratyakṣa, Anumāna, Vyāpti, Upādhi, Upamāna, śabda.

उपोद्घातः

भारतीयकृष्टेः सृष्टेर्धात्री वाहिका च संस्कृतभाषा। संस्कृतवाङ्मये सर्वजातीया विद्या परमश्रद्धासहकारेण सृष्टिलग्नादालोचिता स्यात्। सत्यस्य सत्यमुद्भावनायाः कारणात् सर्वविद्यायाः समुद्भवम्। इयं विद्या द्विविधा। यथा– परापरा च। पराविद्या भवति ब्रह्मप्रतिपादका विद्या। एवञ्च तद्भिन्ना तदुपकारिका विद्या अपराविद्या नाम्नाऽभिहिता। तन्मतं यथायथरूपेण मुण्डकोपनिषदि प्रतिफलितमस्ति। तद्यथा– द्वे

विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च। तत्रापरा – ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा– यया तदक्षरमधिगम्यते।[1] अपराविद्यया पराविद्यामाध्यमेन सत्यस्वरूपे परमवस्तुन्युन्नीतं स्यात्– एतद् हि दर्शनशास्त्रस्योद्देश्यम्। तस्मात् कारणात् दर्शनशब्दस्य स्वरूपप्रसङ्गेन विविधमतानामुल्लिखिते सति तन्मध्ये ऐक्यस्य मूलं बीजरूपेण निहितम्। शास्त्रपरम्परायां श्रुयते– दृश्यते साक्षात्क्रियते परमात्मा-दिसंज्ञासंज्ञितः परमपुरुषः येन तद्दर्शनम्।[2] अन्यत्राप्युच्यते– दृश्यते ज्ञायते विचार्यते अनेन इति दर्शनम्।[3] दृश्यते अनेन इत्यस्मिन् विग्रहवाक्ये प्रेक्षणार्थकस्य दृशिरिति धातुना साकं करणाधिकरणयोश्चेति[4] सूत्रेण ल्युट्प्रत्यययोगेन दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिः। रुढ्यर्थस्य स्वीकरणे दर्शनमिति शब्दस्यार्थः दर्शनशास्त्रम्। अर्थात् सत्यस्वरूपनि-रूपणशास्त्रमिति। अनेन प्रकारेण भारतीयसभ्यतायां शास्त्रे संस्कृतौ च दर्शनशास्त्रं विचारार्थकशास्त्ररूपेण गृहीते सति सत्यस्वरूपनियामकशास्त्रं भविते सति च चिन्तनभेदेन मननवैचित्र्येण च भारतीयदर्शनमास्तिकनास्तिकभेदेन द्विधाविभक्तं जातम्। आस्तिकनास्तिकार्थप्रसङ्गेन पाणिनीयसूत्रे दरीदृश्यते यत्– अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः।[5] अर्थात् अस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः नास्तीति मतिर्यस्य सः नास्तिकः। श्रीमता भट्टोजीदीक्षितेनापि कथितम्– अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः, नास्तीति मतिर्यस्य सः नास्तिकः।[6] परन्तु भारतीयदर्शनस्य विभाजनपरम्पराया-मेतन्मतं न गृहीतं स्यात्। तस्मात् कारणात् महामतिना मनुना कथितं तत्सम्पर्कितं मतं सर्वजनमनोऽभिराममिति। तेनोक्त आस्तिकनास्तिकस्वरूपविषयकश्लोकोऽयं यथा–

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।
स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः।।[7]

अर्थादनेन श्लोकेनेदं प्रतीयमानं भवति यत् वेदानां प्रामाण्ये विश्वासिनः भवन्त्यास्तिकाः वेदानां प्रामाण्येऽविश्वासिनः भवन्ति नास्तिकाः। नास्तिकदर्शनं मूलतया त्रिविधम्। यथा– चार्वाकाः बौद्धाः जैनाश्च। अपरे ये भवन्तास्तिकदर्शनं ते भवन्ति मूलतया षड्-विधम्। तद्यथा– सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-मीमांसा-वेदान्तश्च। नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकाः शिरोमणिरूपेण परिचिताः। देवगुरुणा बृहस्पतिना रचितमिदं दर्शनं लोकायतिकः नाम्नाऽपि प्रसिद्धोऽस्ति। चार्वाकदर्शनस्य बार्हस्पत्यसूत्रग्रन्थस्य प्रणेता भवति बृहस्पतिः।कथितमस्ति चार्वाक आसीत् बृहस्पतिशिष्यः। चारुः रमणीया वाक् उक्तिः यस्य सः चार्वाकः। तेन प्रचारितं दर्शनमिदं चार्वाकदर्शनम्। चार्वाकदर्शनस्य वचनानां श्रवणकाले लोकानां श्रोतृणाञ्च मनोरञ्जनं रमणीयतेति च समुद्भवात् लोकायतिकेति नामकरणम्। भूमिवार्यनला-निलेति भूतद्रव्यानां संयोगेनास्य विश्वस्योत्पत्तिर्भवतीति मतवादस्य समर्थकत्वात्

दर्शनमिदं जडवादिरूपेणापि प्रसिद्धम्। महादार्शनिकः डः सर्वपल्लीराधाकृष्णन् महोदयः घोषितवान्– Materialism is as old as philosophy, and the theory is to be met within pre-Buddhistic period also. Germs of it are found in the hymns of the Ṛg-Veda, "Several vestiges show that even in the pre-Buddhistic India proclaimers of purely materialistic doctrines appeared; and there is no doubt that those doctrines had ever afterwards, as they have today, numerous secret followers." In the early Buddhistic scriptures there are references to this doctrine.[8] पुराणसाहित्ये महाभारतेवनपर्वणि शान्तिपर्वणि रामायणे अयोध्याकाण्डे मनुस्मृतो तृतीयाध्याये कौटिल्यस्यार्थशास्त्रे शङ्कराचार्यस्य शारीरकभाष्ये बृहस्पतिसंहितायाः भट्टोत्पलस्य टीकायां वात्सायनाचार्यस्य कामसूत्रे तथा च प्रायशः सर्वेषु दर्शनशास्त्रेषु चार्वाकदर्शनस्यास्योल्लिखितमस्ति। चार्वाकदर्शनस्य कोऽपि मूलग्रन्थः न प्राप्यते। विविधदर्शनशास्त्रेषु प्राप्तानि चार्वाकतत्त्वानि संगृह्य दर्शनस्यास्य दार्शनिकमतवादं समुपलभ्यते।प्रत्येकं दर्शनं यथार्थज्ञानानुसन्धानं करोति। एवञ्च प्रतिदर्शनस्य यदालोच्यविषयो भवति तत्तु प्रमेयमिति नाम्नाऽभिहितम्। ईदृशं ज्ञानमपि– सर्वव्यवहारहेतुर्गुणः[9] स्यात्। ज्ञानमपि द्विविधम्। यथा – स्मृतिरनुभवश्च। स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम्[10]। अनुभवस्तु द्विविधः यथार्थायिथार्थभेदेन। यथार्थानुभवः प्रमेत्युच्यते। प्रमाकरणं प्रमाणम्।[11] भारतीयवाङ्मये प्रमाणमष्टविधम्। यथा –

चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्धवैशेषिकौ द्वौ।
भासर्वज्ञश्च सांख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति।।
प्राहुः प्राभाकराः पञ्चकमपि च वयं तेऽपि वेदान्तविज्ञाः।
षट्कं पौराणिकास्त्वष्टकमभिदधिरे सम्भवैतिह्ययोगात्।।[12]

अर्थात् संक्षेपेण सारण्याकारेण वक्तुं शक्यते –

सम्प्रदायः	**स्वीकृतप्रमाणम् + संख्या**
1. चार्वाकः -	प्रत्यक्षम् =1
2. बौद्धः+वैशेषिकः -	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्=2
3. भासर्वज्ञः+सांख्यः+योगः -	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः=3
4. न्यायः -	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः=4
5. प्राभाकरमीमांसा -	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः=5
6. भाट्टमीमांसा+वेदान्तः -	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः=6

7. पौराणिकः - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः, सम्भवम्, ऐतिह्यम्=8

एषु प्रमाणाष्टकेषु सांख्यसूत्रे सांख्यकारिकायां तत्त्वकौमुदीटीकायाञ्च तथा सांख्य-योगदर्शने प्रत्यक्षमनुमानं शब्द इति प्रमाणत्रयं प्रसिद्धम्। सांख्यकारिकायामुक्तम्–

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि।।[13]

एतेषु प्रमाणेषु सर्वप्रमाणानि सिद्धानि भवन्ति।[14] चार्वाकदर्शने प्रमाणतत्त्वस्य मूलबीजं निहितमस्त्यत्र कारिकायाम्-

यावज्जीवंसुखंजीवेत् नास्तिमृत्योरगोचरः।
भस्मीभूतस्यदेहस्यपुनरागमनंकुतः।।[15]

अनया रीत्या चार्वाकदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणं स्वीकृतमनुमानप्रमाणं शब्दप्रमाणञ्च अस्वीकृतम्। लोकायतिकपक्षप्रकरणे कथितमस्ति-

प्रत्यक्षगम्यमेवास्ति नास्त्यदृष्टमदृष्टतः।
अदृष्टवादिभिश्चापि नादृष्टं दृष्टमुच्यते।।[16]

तस्मात्तेषां मते तु – प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्।[17] अतः प्रत्यक्षप्रमाणस्य स्वीकरणे अनुमानशब्दप्रमाणास्वीकरणे चार्वाकानां युक्तिसौष्ठवं प्रदर्शनं कर्तव्यमिति। तस्मात् कारणात् प्रत्यक्षादनन्तरं यस्मादनुमानं शब्दप्रमाणं पठितं स्यात्तर्हि सर्वादौ अनुमानप्रमाणखण्डनं तदनन्तरं शब्दप्रमाणखण्डनपूर्वकं प्रत्यक्षप्रमाणमण्डनं भवितव्यं चार्वाकमतानुसारेण।

अनुमानप्रमाणखण्डनम्

चार्वाकदर्शनभिन्नदर्शनशास्त्रपरम्परायामात्मा पृथक्तत्त्वरूपेण स्वीकृतम्। किन्तु चार्वाकनये आत्मा पृथक्तत्त्वरूपेण न स्वीकृतम्। आत्मा पुरुषरूपेणापि प्रतिज्ञातं सांख्यादिनये। तत्र चार्वाकदर्शने उच्यते– चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः।[18] अर्थात् आत्मार्थे देह एव स्वीकृतः। तत्रोच्यते–

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते।
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत्।।[19]

यथा किण्वादिफलानां संमिश्रणेनैव मदशक्तिर्जायते तथा मृत्तिका जलं वह्निः वायु इति चतुर्भूतसंयोगेनापि चैतन्यं जातमिति। यस्मात् अहं स्थूलः, अहं कृशः इत्यादौ अहकारत्वं स्थूलत्वं कृशत्वञ्च समानाधिकरण्येनशरीरे तिष्ठति। तस्मादुच्यते– तच्चैतन्य-विशिष्टदेह एवात्मा।[20] देहातिरिक्तात्मनः पृथगास्तित्वास्वीकारस्य पश्चात् चार्वाकाणां सर्वोत्तमं युक्तिनिष्ठं मतं भवति यत् चार्वाकदर्शनभिन्नप्रस्थाने देहातिरिक्तमात्मा नामकं यत् पृथक्तत्त्वमस्ति तद्विषये नास्ति किमपि प्रमाणम्। चार्वाकनये उक्तमस्ति यत्– देहातिरिक्तात्मनि प्रमाणाभावात्।[21] अधुना उदितं भवति यत् गुरुत्वपूर्णविषयकं तत्त्वं तद्भवति– प्रसिद्धं प्रमाणमष्टविधम्। तेष्वष्टविधेषु प्रमाणेषु सर्वप्रसिद्धं प्रमाणं त्रिविधं यदुक्तमितःपूर्वमेव। तत् प्रमाणं भवति– प्रत्यक्षमनुमानं शब्दश्चेति। एतेषु त्रिविधेष्वष्ट-विधेषु वा प्रमाणेषु नास्ति किञ्चिदपि प्रमाणं येनात्मनः पृथगस्तित्वं प्रमाणितं स्यात्। अस्मात् कारणात् चार्वाकाः आत्मनः पृथगस्तित्वं न स्वीकृतवन्तः। तेन हेतुना चार्वाकाः यथायथरूपेणोद्धृतवन्तः– स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात्।[22] अर्थात् तेषां मते आत्मनः पृथगस्तित्वं स्वीकृतं न स्यात् तदा यदा अनुमानादेर्प्रामाण्यं न स्यात्। तद्धेतौ चार्वाकाः अथ देहातिरिक्तात्मनः पृथगस्तित्वस्यास्वीकरणाय सर्वादौ अनुमाना-देर्प्रामाण्यतां खण्डनार्थं स्वयमेव पूर्वपक्षीयानां मतं समुत्थायानुकूलतर्केनतन्मतमु-पस्थापितवन्तः। अर्थात् चार्वाकविरोधिनोऽनुमानं प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति, एतादृशं सिद्धान्तं पूर्वपक्षीरूपेणोपस्थापितवान्– अस्ति च प्रामाण्यम्।[23] यद्यनुमानप्रमाणस्य प्रामाण्यं न स्यात्तर्हि कथं धूमस्य ज्ञानादनन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतः व्यक्तेर्प्रवृत्तिरुत्पद्यते। तथा च नदीतीरे फलमस्तीति वाक्यश्रवणानन्तरं फलाकाङ्खिनां नदीतटे प्रवृत्तिर्जा-यते। शास्त्रे उच्यते– कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुप-पद्यते। नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति।[24] चार्वाकाः एवंप्रकारेण पूर्वपक्षीरूपेणानुमानं स्थिरीकृत्य तदनुमान-प्रमाणखण्डने प्रवृत्ताऽभवन्। शास्त्रे प्रसिद्धिरस्ति यत्– अनुमितिस्तु यथार्थज्ञानम्। तत्करणमनुमानञ्च। न्यायदर्शने दृश्यते– यथार्थज्ञानमनुमितिः। अनुमितिकरणमनु-मानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः।[25] अर्थात् स्पष्टतया प्रतीयते यत् परामर्शजन्यं तथा परामर्शादुत्पन्नं ज्ञानमनुमितिः स्यात्। पुनः प्रश्नः जायते- को नाम परामर्शः? उत्तररूपेण शास्त्रे दृश्यते- व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः।[26] अयं परामर्शः नामकः विषयोऽनुमितौ अतीव गुरुत्वपूर्णम्। तस्मात् कारणात् परामर्श एवानुमितिं प्रति करणमनुमानं प्रमाणं वा भवति। यथा– वह्निव्याप्य धूमवान्नयं पर्वतः। तज्जन्यं पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानमनुमितिः।[27] अर्थात् पर्वतरूपपक्षे धूमरूपं हेतुं दृष्ट्वा वह्निरूपस्य साध्यस्यानुमानस्थले वह्निधूमयोर्व्याप्तिसम्बन्धस्य ज्ञानं स्थापितं स्यात्। तदा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमुत्पद्यते। यस्य ज्ञानस्यापरं नाम खलु तृतीयलिङ्ग-

परामर्शः। इदं तृतीयलिङ्गपरामर्शज्ञानमनुमानप्रक्रियायामुपनयरूपावयववाक्यरूपेणाङ्गीकृतं स्यादिति। लिङ्गमिति शब्दस्यार्थो भवति लीनं गच्छतीति लयं गच्छतीति वा लिङ्गम्। अर्थात् लिङ्गशब्दस्यार्थो हेतुः साधनं वा। हेतुना साधनेन वा साध्यस्यानुमितिर्भवति। तस्मात् कारणादनुमानप्रमाणवादिनः प्रवदन्ति यत् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं खलु अनुमानपदवाच्यम्। किन्तु अस्मिन् प्रसङ्गे चार्वाकाः घोषयन्ति यत् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता- ज्ञानं तथा परामर्श अनुमितौ मनोराज्यस्य कल्पनामात्रम्। अर्थात् येऽनुमानप्रमाणवादिनः वदन्ति अनुमितौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शो वा मूलम्। चार्वाकानां मते तु अनुमानप्रमाणवादिनामेतादृशी भावना सम्पूर्णतया मानसिककल्पना। एतादृशं कल्पनं प्रकृत्या मृषावचनम्। चार्वाकैरुक्तम् – तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणं व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः।[28] अनुमानप्रामाण्यवादिनः प्रवदन्ति यत् परामर्शायानुमानाय वा व्याप्तिज्ञानमावश्यकम्। तर्हि सम्प्रति प्रश्नः जायते– का नाम व्याप्तिः? तदुत्तरे न्यायशास्त्रे उक्तम्–

> व्याप्तिस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वं प्रकीर्तितम्।
> व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः।।
> अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना।
> साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते।।[29]

अन्यत्राप्यतीव सरलतया संक्षेपेण सम्यग्रूपेण व्याप्तेर्लक्षणं प्रदत्तम् – यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः।[30] तत्र प्रसिद्धटीकायां दृश्यते– हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावा- प्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिः।[31] अतः व्याप्तिरेकप्रकारकभूतः हेतुसाध्ययोः नियतसाहचर्यसम्बन्धविशेषः। परन्तु चार्वाकदर्शने व्याप्तेर्लक्षणप्रसङ्गे कथितमस्ति– व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः।[32] विधुर इति शब्दस्यार्थः शून्यमभावो विहीनं वा। अर्थात् उभयविधोपाधिविहीनं सम्बन्धविशेषः व्याप्तिः। सुतरां चक्षुरादिवत् तथा प्रत्यक्षवन्न सम्बन्धोऽयम्। अयं सम्बन्धः केवलं ज्ञाततया स्वीकृतः। एतादृशस्य व्याप्तिज्ञानस्योपायः कः? चार्वाकाः प्रोक्तवन्तः यत् प्रत्यक्षप्रमाणेन व्याप्तिज्ञानं कदापि न भवितुमर्हति। कारणं प्रत्यक्षं द्विविधम्– वाह्यप्रत्यक्षमाभ्यन्तरप्रत्यक्षञ्च। वाह्यप्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानं नार्हति। यस्मात् अतीतानागतादिविषयाणामनुपस्थिते सति चक्षुरादिवाह्येन्द्रियेण तद्विषयाणां सन्निकर्षाभावात् वाह्यप्रत्यक्षं न स्यात्। व्याप्तिज्ञानमाभ्यन्तरप्रत्यक्षेणापि न सम्भवम्। यस्मात् चक्षुरादिभ्यो वाह्येन्द्रियेभ्यः मनः परतन्त्रम्। प्रत्यक्षस्थले मनो वाह्येन्द्रियाणामुपर्यधीनं स्यात्। अतः यदि वाह्यप्रत्यक्षं न स्यात्तर्हि कुतो आभ्यन्तरप्रत्यक्षम्? तस्मात् कारणात्

व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणेन कदापि नोत्पन्नं भवतीति।अनुमानप्रमाणेनापि व्याप्तिज्ञानं न जायते। यस्मात् कारणात् व्याप्तिज्ञानार्थं यद्यनुमानप्रमाणं स्वीकृतं स्यात्तर्हि तदनुमान-प्रमाणायापरमेकं व्याप्तिज्ञानमावश्यकम्। एवं प्रकारेण तद्प्रकारकं व्याप्तिज्ञानस्य स्वीकरणार्थमपरमेकं व्याप्तिज्ञानं स्वीकर्तव्यम्। अनेन प्रकारेण एकस्य स्वीकरणार्थमनेके स्वीकृते सति शास्त्रसम्मत अनवस्थादोषप्रसङ्गः जायते। अर्थात् व्याप्तिज्ञानेन अनुमानप्रमाणं न स्यात्।

व्याप्तिज्ञानं शब्दप्रमाणेनापि न जायते। यतो वैशेषिकाचार्यः कणादमुनिः युक्त्या प्रतिष्ठितवान् यत् शब्दप्रमाणमनुमानप्रमाणस्यान्तर्गतमिति। पुनश्च शब्दप्रमाणं यदि अनुमानप्रमाणस्यान्तर्गतं न स्यात् अर्थात् शब्दप्रमाणमनुमानप्रमाणात् पृथक्प्रमाण-रूपेण स्वीकृते सति तत्राप्यनवस्थादोषप्रसङ्गः दृश्यते। उच्यते– शाब्दज्ञानं भवति शक्तिग्रहेण। शक्तिग्रहस्योपायाः विविधाः। यथोक्तं न्यायशास्त्रे–

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
> वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।।[33]

सुतरां शक्तिग्रहस्योपायेषु वृद्धव्यवहारः प्रसिद्धः। अर्थात् वृद्धव्यवहारनामकेन शक्तिग्रहोपायेन शाब्दज्ञानं भवति। वृद्धव्यवहारनामकस्य शक्तिग्रहस्योदाहरणं यथा– शक्तिग्रहस्तु वृद्धव्यवहारेण। तथा हि व्युत्पित्सुर्वालो गामानयेत्युत्तमवृद्धवाक्यश्र-वणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिजनकज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य अश्वमानय गां वधानेति वाक्यान्तरे आवापोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्ति अश्वशब्दस्याश्वत्वविशिष्टे शक्तिरिति व्युत्पद्यते।[34] अर्थादत्र स्पष्टतया प्रतीयते गामानय गां बधान अश्वमानय अश्वं बधान– एतादृशानां बहुविधवाक्यानां श्रवणाद-नन्तरं ग्रहणवर्जनन्यायेन व्युत्पित्सुर्वालानां ज्ञानमुत्पद्यते। किन्तु शास्त्रीयवचनानु-सारेणोच्यते एकस्य स्वीकारेऽनेकग्रहणमनवस्थादोषस्य प्रसङ्ग उत्थितः। शब्दप्रमाण-स्थलेऽनवस्थादोषस्थिते सति व्याप्तिज्ञाने शब्दप्रमाणरूपोपायः न स्वीकृत इति चार्वाकानां मतम्। सर्वदर्शनसंग्रहे कथितमस्ति– कणादमतानुसारेणानुमानम् एवान्त-र्भावात्। अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घना-जङ्घालत्वात्।[35] धूम-धूमध्वजयोर्मध्येऽविनाभावो व्याप्तिसम्बन्धः विद्यमानः– वचन-मिदं केवलं मन्वादिकथितशास्त्रवचनवत् विश्वासयोग्यम्। किन्तु न प्रकृततया सत्यवचनमिदम्। अतः यत्राविनाभावो व्याप्तिज्ञानं वा नास्ति तत्र स्वार्थानुमानपरार्था-नुमानं कथं स्वीकार्यम्। तत्र प्रतिफलितमस्ति– अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्त-रदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च। कैव कथा परार्थानुमानस्य।[36]

उपमानप्रमाणेनापि व्याप्तिग्रहः व्याप्तिज्ञानं वा न सम्भवति। न्यायनये दृश्यते– उपमितिकरणमुपमानम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्।[37] अर्थात् उपमितिः प्रमा। तत्करणमुपमानं प्रमाणम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञान-मप्युपमितिपदवाच्यम्। एवञ्च सादृश्यज्ञानमुपमितेर्करणं तथोपमानप्रमाणम्। यथा– गोसदृशो गवयः। अत्र गो संज्ञा गवयः संज्ञी– अनयोर्द्वयोर्सादृश्यज्ञानमुपमानम्। अस्मिन् सादृश्यज्ञाने उपाधेर्विद्यमानत्वे सति तदुपाधिरुपमितिरूपप्रमाज्ञानस्य बाधिका-रूपेणाभिहिता स्यात्। तथा चोपमानं प्रमाणरूपेण गृहीतं न स्यात्। यथा– धूमाग्नयो-र्व्याप्तिसम्बन्धे आर्द्रेन्धनसंयोगरूपा उपाधिः विद्यमाना। सुतरामनौपाधिकहेतु-साध्यसम्बन्धस्तु व्याप्तिसम्बन्धः। परन्तूपाधिविधुरव्याप्तिः कदापि न भवति। तद्वत् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेऽपि व्याप्तिः न स्वीकृता यतः तत्राप्युपाधिशून्यता नास्ति। यथा– अग्नौ आर्द्रेन्धनसंयोगः न कृते सति धूमस्योत्पन्नं न स्यात्। अतो व्याप्तिसम्बन्धे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धे वोपाधेरभावः कदापि भवितुं नार्हति। तस्मादुपमानप्रमाणमपि व्याप्तिप्रतिष्ठायां प्रकृष्टप्रमाणरूपेण न गृहीतमिति। तस्मादुच्यते- उपमानादिकन्तु दुरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिबोधनवत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वसम्भवात्। किञ्च उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः।[38] अनेन प्रकारेणोपमानस्य प्रामाण्यं खण्डितमिति।

एतादृशीनामुपाधिनां प्रत्यक्षत्वस्य विधेर्नियमो वा स्थितत्वात् प्रत्यक्षस्याभावस्य प्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षस्याभावस्याप्रत्यक्षत्वार्थमनुमानादेरिवानवस्थादोषोऽप्युपमानप्रमाणेऽस्ति। तर्ह्यधुना पुनः प्रश्न जायते – उपाधेर्लक्षणं किम्? तदुत्तरे चार्वाकाः प्रोक्तवन्तः– साध्यव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षीकर्तव्यम्। तदुक्तम्– अव्याप्त-साधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति।[39] अर्थात् यत् साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिः तदुपाधिरिति चार्वाकानां मतम्। एतादृशमुपाधेर्लक्षणं कृते सति दोषत्रयं तत्र दृष्टम्। यथा– सकर्तृकं घटत्वमश्रावता चेति। शब्दोऽनित्य उत्पन्नत्वात् इत्यस्मिन्ननुमाने उत्पन्नत्वं सद्धेतुः। तथापि यद्युपाधेर्लक्षणं साध्यव्यापकत्वमित्येवं स्यात् तर्हि अनित्यत्वव्यापकत्वात् सकर्तृकत्वमुपाधिः स्यात्। न च प्रागभावेऽनित्य-त्वसत्त्वेऽपि सकर्तृकत्वाभावान्न साध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम्। सकर्तृकत्वस्य भावाव-च्छिन्नानित्यत्वव्यापकत्वात्। अतः साधनाव्यापकत्वमित्युक्तम्। सकर्तृकत्वं तु नोत्पन्न-स्याव्यापकम्।[40] यदि साधनाव्यापकत्वमिति पदमुपाधिलक्षणे प्रदेयं तर्हि पूर्वोक्तानुमाने घटत्वमुपाधिः भवति। तस्मात्तत्रोपाधिलक्षणे साध्यव्यापकत्वमिति पदं प्रयुक्तम्। घटत्वस्यानित्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वाभावात्। तत्राप्यश्रावणत्वमुपाधिः। यतोऽश्रावण-त्वमुत्पन्नत्वरूपसाधनस्याव्यापकं स्यात्। शब्दोत्पन्नत्वसत्त्वेऽप्यश्रावणत्वाभावात्।

अश्रावणत्वं नित्येष्वाकाशात्मादौ विद्यमानम्। तस्मात् तद्द्रव्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वेन न समनियतत्वम्। तस्मादुच्यते-

> अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिः।
> शब्देऽनित्ये साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमश्रावतां च।
> व्यावर्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि।
> तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्यैश्च।।[41]

फलतयोपाधेर्निमित्तमिदं हेतुत्रयं स्वीकृते सति व्याप्तिज्ञानं वज्रप्रहारदोषेण लिप्तं स्यात्। विधिनिश्चयादनन्तरमेव निषेधस्य निश्चयः स्यात्। तद्वदुपाधिज्ञानादनन्तरमेव तदभावस्य व्याप्तिज्ञानं भवति। उपाधिज्ञानमपेक्षितं व्याप्तौ। तथा उपाधौ व्याप्तिज्ञानमपेक्षितम्। अतः परस्परमपेक्षित्वादनोन्याश्रयो दोषो जायते। चार्वाकसम्मतशास्त्रवचने दृश्यते– तत्र विध्यध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्रलेपायते। तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः।[42] तस्मादुच्यते– नानुमानं प्रमाणम्।[43] एवं प्रकारेण अनुमानप्रमाणखण्डनेन चार्वाकाः महत्वं प्रदर्शितवन्तः।

शब्दप्रमाणखण्डनम्

प्रमाणाष्टकेषु शब्दप्रमाणमन्यतममिति चार्वाकेतरदर्शनप्रमाणप्रस्थाने स्वीकृतम्। शब्दस्य लक्षणप्रसङ्गे न्यायनये कथितमस्ति– आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथार्थवक्ता।[44] यः भ्रमः प्रमादः विप्रलिप्सा करणापाटवश्चेति दोषविवर्जितः स एवाप्तस्तथा यथार्थवक्ता। तेनोच्चारितं पदसमूहात्मकं वाक्यं शब्द इति। शाब्दबोधे शक्तिग्रहस्तु सहकारिकारणम्। भाषापरिच्छेदे मुक्तावलीटीकायां यदुक्तमस्मिन् विषये तदालोचितमनुमानप्रमाणप्रसङ्गे इतःपूर्वम्। तत्रोक्तमाप्तवाक्याद् शाब्दबोधः जायते। आप्तपदस्यार्थः भवति चतुष्टयदोषविवर्जितो वक्ता। अयं वक्ता लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः। लौकिकप्रवक्ता खल्विहसंसारे विद्यमानः सर्वपुरुषो वाल्मीकिव्यासादिवत्। अलौकिकाप्तवक्ता त्वीश्वरादिवत्। ईश्वरस्त्वलौकिकापौरुषेयः। तदीश्वरकथितं वाक्यमपौरुषेयं वाक्यमाप्तवाक्यञ्च। अपौरुषेयं वाक्यं वेद इति सर्वजनप्रसिद्धं वचनम्। शास्त्रे प्रतिफलितम् –

> पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता।
> काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवद्।।
> समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम्।
> तत् कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता।।[45]

परन्तु चार्वाकाः प्रवदन्ति शब्दोऽपि न प्रमाणम्, यथार्थवक्तुरभावात्।[46] भारतीयपरम्परायां प्रसिद्धिर्विद्यते यत् वेदः स्वतःप्रामाण्यं तथाप्तशास्त्रमिति। वेदश्चतुर्विधः ऋक्-साम-यजुः-अथर्वभेदात्। प्रतिवेदे पुनरपि चतुर्विभागोऽस्ति। यथा – संहिता तथा मन्त्रो ब्राह्मणमारण्यकोपनिषद्भेदात्। ब्राह्मणांशः कर्मकाण्डान्तर्गतः। उच्यते भारतीयो वाङ्मये– विधायकं वाक्यं ब्राह्मणम्। कर्मचोदना ब्राह्मणानि।[47] अस्मिन् ब्राह्मणांशे वेदसम्मतयागादेरालोचना प्रतिफलिता। यागादिवैदिककर्मणां प्रतिफलित्वात् ब्राह्मणं कर्मकाण्डरूपेण प्रसिद्धम्। तद्वतदुपनिषद् ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धा। विद्येति शब्दस्यार्थः ज्ञानम्। अर्थात् विशुद्धज्ञानात्मकालोचनोपनिषदंशे परिलक्षिता। तस्मात् कारणादुपनिषद् ज्ञानकाण्डरूपेण परिचिता। कर्मकाण्डे परिलक्ष्यते– वेदसम्मतयागयज्ञादिकर्ममाध्यमेन स्वर्गरूपमुक्तिर्प्राप्तिर्भवतीति। ज्ञानकाण्डे दृश्यते– विशुद्धज्ञानमार्गेण मोक्षप्राप्तिर्भवति। तस्मात् बहुवित्तस्य व्ययं कृत्वा शारीरिकप्रयासेन च यज्ञकर्ताऽग्निहोत्रादियज्ञं करोति पारलौकिकसुखलाभायेत्युच्यते कर्मकाण्डे तथा ब्राह्मणांशे। यथा– अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः।[48] अन्यत्र तु ज्ञानकाणडे तथोपनिषदंशे उच्यते यत् न कर्मणा मोक्षः जायते। तस्मात्तत्रोक्तम्– कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः।[49] तथा चोक्तम् – विद्ययाऽमृतमश्नुते।[50] अस्मिन् प्रसङ्गे चार्वाकैरुक्तम्– ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेशमीष्टे।[51] अर्थात् ज्ञानमार्गे रताः कथं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये वैदिककर्मणि प्रवृत्ताः। सुतरां ज्ञानकाण्ड-कर्मकाण्डयोर्मध्ये विवादः जातः केवलं वेदवाक्यस्यानृतव्याघातपुनरुक्तदोषत्वात्। अत्रोच्यते– वेदः नाप्तशास्त्रम्। तत्रानृतं तथा मिथ्या, व्याघातं तथा विरोधिता एवञ्च पुनरुक्त्यादि दोषत्रयमस्ति। तैत्तिरीयसंहितां दर्भमुद्दिश्य कथितमस्ति- ओषधे त्रायस्वैनम्, क्षुरमुद्दिश्य कथितमस्ति- स्वधिते मैनं हिंसीः, पाषाणमुद्दिश्य कथितमस्ति- शृणोत ग्रावाणः। एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत् संबोधनं श्रूयते। अतश्चानृतार्थबोधकत्वादस्याप्रामाण्यम्।[52]तैतिरीयसंहितायामपि च दृश्यते- एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे, अनन्तरमुच्यते- सहस्राणि सहश्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम् इत्यनयोर्मन्त्रयोर्मिथो विरुद्धार्थकत्वेन व्याघातादप्रामाण्यम्। तदनन्तरं तैत्तिरीयसंहितायां दृश्यते- आप उदन्तु इति मन्त्रयजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते। अस्य मन्त्रस्य लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वेन पुनरुक्तत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वाभावादप्रामाण्यम्।[53]अतः वेदवाक्यं नाप्तशास्त्रं तथा वेदवाक्यं शब्दप्रमाणरूपेण न गृहीतव्यमिति। तथा च शास्त्रमिदं केवलमुत्पन्नं बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकाप्रयोजनात्। चार्वाकनये उद्घोषितम्–अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिककर्मण्यैरेव धूर्तवकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डवादिभिः कर्म-

काण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्तप्रलापमात्रत्वेनाग्निहोत्रादेर्जीविकामात्र-प्रयोजनत्वात्। ज्ञानकाण्डस्याप्रामाण्यं कर्मकाण्डवादिभिर्मीमांसकैरुक्तम्। तथा च द्वयोः कलहे तृतीयस्य लाभ इति न्यायेन चार्वाकाः कृत्स्नस्यापि वेदस्याप्रामाण्यमिच्छन्त इत्थं ब्रुवते- ऋग्यजुःसामरूपा वेदत्रयी धूर्तानां प्रलापमात्रम्। धूर्ता ह्यग्निहोत्रादिकर्म-प्रतिपादकं वेदं विरच्य तत्र श्रद्धाजडानां विश्वासमुत्पाद्य पारलौकिकसुखलोभेन संभवद्बहुवित्तव्ययेऽपि क्लेशसाध्येऽपि च यज्ञादौ लोकान्प्रवर्त्य तेभ्यः सकाशात्प्रचुरं द्रव्यं लब्ध्वा स्वजीविकां संपादयन्तीति।[54]तथा चाभाणकः–

अग्निहोत्रस्त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः।।[55]

वेदवाक्येऽनृतं तथा मृषाभाषणं विद्यते। यथा श्राद्धकाले मृतजनस्य कृते यद्वेदविहितकर्म क्रियते तन्मिथ्यामूलकं कर्मेति। सुयुक्त्या चार्वाकाः प्रवदन्ति–

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम्।
निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संबर्धयेत् शिखाम्।।
गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम्।
गेहस्तत्कृतश्राद्धेन पथितृप्तिवारिता।।[56]

व्याघातदोषोऽपि वेदे दृश्यते यत् यथोक्तमितःपूर्वं ज्ञानकाण्ड-कर्मकाण्डयोर्विरोध-मध्ये। पुनश्च पुनरुक्तिदोषः तत्रापि प्रतिफलितः। यथा स्वर्गकल्पनायां वेदे कथितम्– अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः।[57] अनन्तरमुच्यते– ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत[58] इत्यादिवत्। ईश्वरोऽपि अलौकिकपुरुषरूपेण चार्वाकदर्शने न स्वीकृतः। तत्रोच्यते– लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः।[59] ईस्वरस्यास्तित्वसम्बन्धे चार्वाकनये दृश्यते ईश्वरा-सिद्धेः। प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः।[60] अतो वेदः न नित्यशास्त्रम्। सूत्रे प्रतिफलितम्- न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः।[61] तस्मात् कारणात् चार्वाकनये शब्दः प्रमाणरूपेण न स्वीकृतः। तत्रोच्यते– अप्रमाणं शब्दः।[62] एवं प्रकारेण प्रत्यक्षप्रमाणवादिनः चार्वाकाः शब्दप्रमाणं खण्डितवन्तः।

प्रत्यक्षप्रमाणमण्डनम्

अनुमानोपमानशब्दप्रमाणखण्डनादनन्तरं लोकायतिकानां चार्वाकानां मतानुसारं प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य मण्डनमालोच्यते। चार्वाकदर्शनेषु देहात्मवादः भूतचतुष्टय-वादादिश्च स्वीकृतः। तत्र जन्मान्तरवाद-परलोकवाद-कार्य-कारणवाद-सर्वजनप्रसिद्धे-श्वरतत्त्वसम्बन्धीयमतवादः पाप-पुण्यमात्मनः पृथगस्तित्वञ्च खण्डितम्। एतादृशानां

महत्तत्त्वानां खण्डनं स्यात् केवलं प्रत्यक्षप्रमाणं प्रमाणरूपेण ग्राह्यत्वात्। चार्वाकनयेऽतीतानागतविषयाणां प्रत्यक्षयोग्यत्वस्य अभावत्वात्तदपि नाङ्गीकृतम्। तत्र चार्वाकनये वर्तमानकालिकविषयाणां केवलं प्रत्यक्षयोग्यत्वमस्तीत्यङ्गीकृतम्। प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्...[63] इति नियमात् सर्वे दार्शनिकाः प्रत्यक्षं स्वीकुर्वन्ति। तस्मात् कारणात् चार्वाकदर्शने महावाक्यरूपेणोक्तमस्ति –

> यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिवेत्।
> भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः।।[64]

प्रत्यक्षलक्षणं तत्र चार्वाकपरम्परायां सम्यग्रूपेण न दृश्यते। किन्त्वन्यत्र प्राप्यते– इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तद्द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्चेति।[65] अत्रेन्द्रियेन सहार्थस्य तथा विषयस्य सन्निकर्षात्तथा संयोगादिसम्बन्धात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते। अनेन प्रत्यक्षप्रमाणेनाकाशात्मादिपदार्थानां प्रामाण्यं न स्यात्। तस्मात्तत्र आकाशात्मादिपदार्थानां पृथगस्तित्वं चार्वाकदर्शने नाङ्गीकृतम्। तद्धेतौ तेषां मते– प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्।[66] अन्यत्राप्युच्यते –

> प्रत्यक्षगम्यमेवास्ति नास्त्यदृष्टमदृष्टतः।
> अदृष्टवादिभिश्चापि नादृष्टं दृष्टमुच्यते।।
> क्वापि दृष्टमदृष्टञ्चेददृष्टं ब्रुवते कथम्।
> नित्यदृष्टं कथं सत् स्यात् शशशृङ्गादिभिः समम्।।[67]

आचार्यस्य माधवस्य कृतौ सर्वदर्शनसंग्रहे स्पष्टतया परिलक्ष्यते चार्वाकमतम् – प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितयानुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात्।[68] अतः चार्वाकदर्शने स्वाभाविकतया वर्तमानकालिकविषयकं स्वीकरणार्थं प्रत्यक्षं प्रमाणरूपेण स्वीकृतं मण्डितञ्चेति।

उपसंहारः

भारतीयदर्शनपरम्परायां चार्वाकाः नास्तिकशिरोमणिरूपेण परिचिताः सन्ति। भारतीये वाङ्मये विविधे शास्त्रे चार्वाकानामुपस्थितिर्लक्षणीया। तेषां रचितग्रन्थानां स्वल्पतासत्वेऽपि तत्त्वगतवैचित्र्यं सर्वजनप्रसिद्धं रमणीयञ्चेति कारणात् ते लोकायतिका अभिधया विभूषिताः। चार्वाकास्तेषां समर्थितमतवादान् स्वीकरणार्थमतीव सुकौशलेनानुमानप्रमाणादिप्रमाणं खण्डनं कृत्वा केवलं प्रत्यक्षप्रमाणं मण्डनं कृत्वा भारतीयशास्त्रीयपरम्परायां नैपुण्यं प्रदर्शितवन्तः। तदपि च वक्तुमर्हति यत् चार्वाकेतरभारतीयदर्शनानां तत्त्वगतमतसौष्ठवं विकाशाय चिन्तनवैचित्रस्य समृद्ध्यर्थञ्च दर्शनप्रस्थाने चार्वाकानां योगदानमतीव गुरुत्वपूर्णमिति शम्।

अन्त्यटीका

---

[1]. मुण्डकोपनिषद् – 1/1/4-5

[2]. सांख्यकारिका, भूमिकांशः, थानेशचन्द्रउपैति, पत्राङ्कः - 2

[3]. सांख्यकारिका, भूमिकांशः, ज्वालाप्रसादगौड़ः, पत्राङ्कः - 1

[4]. अष्टाध्यायी – 3/3/127

[5]. तदेव – 4/4/60

[6]. सिद्धान्तकौमुदी, अष्टाध्यायीसूत्रसंख्या – 4/4/60

[7]. मनुसंहिता – 2/11

[8] . Indian Philosophy(Vol-I), S. Radhakrishnan, pp-277-278

[9]. तर्कसंग्रहः - 27

[10]. तदेव - 27

[11]. तर्कभाषा - 3

[12]. मानमेयोदयः - 14

[13]. सांख्यकारिका - 4

[14]. सांख्यकारिकायाः गौड़पादकृतभाष्यम् - 4

[15]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 5

[16]. सर्वसिद्धान्तसंग्रहे लोकायतिकपक्षप्रकरणे - 2

[17]. बार्हस्पत्यसूत्रम् - 70

[18]. तदेव - 92

[19]. चार्वाकषष्टिः - 48

[20]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 8

[21]. तदेव - 8

[22]. तदेव - 8

[23]. तदेव - 6

[24]. तदेव - 16

[25]. तर्कसंग्रहः, अनुमानखण्डम् - 1

[26]. तदेव, अनुमानखण्डम् - 2

---

[27]. तदेव, अनुमानखण्डम् - 2

[28]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 16

[29]. भाषापरिच्छेदः - 50

[30]. तर्कसंग्रहदीपिका, अनुमानखण्डम्- 3

[31]. तदेव, अनुमानखण्डम्- 3

[32]. सर्वदर्शसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 16

[33]. भाषापरिच्छेदमुक्तावली - 60

[34]. तर्कसंग्रहदीपिका, शब्दखण्डम् - 1

[35]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 17

[36]. तदेव - 17

[37]. तर्कसंग्रहः, अनुमानखण्डम् - 11

[38]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 17

[39].तदेव - 18

[40]. सर्वदर्शनसंग्रहे वासुदेवशास्त्रीकृटीकायाम्, पृष्ठा-11

[41]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् 18-19

[42]. तदेव - 19

[43]. बार्हस्पत्यसूत्रम् - 71

[44]. तर्कसंग्रहः, शब्दखण्डम् - 1

[45]. द्रष्टव्यम्, संस्कृत साहित्येर रूपरेखा, विमानचन्द्र भट्टाचार्य, पादटीकांश, पृष्ठाङ्क - 4

[46]. सर्वदर्शनसंग्रहे वासुदेवशास्त्रीकृटीकायाम्, पृष्ठा-3

[47]. तदेव – पादटीकांश, पत्रांक - 2

[48]. अर्थसंग्रहः, पत्रांकः - 11

[49]. बृहदारण्यकोपनिषद् – 1/5/16

[50]. ईशावास्योपनिषद् - 11

[51]. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 11

[52]. सर्वदर्शनसंग्रहे वासुदेवशास्त्रीकृटीकायाम्, पृष्ठा-4-5

[53]. तत्रैव, पृष्ठा-5

[54]. तत्रैव, पृष्ठा-5

55. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 11

56. तदेव – 23-24

57. अर्थसंग्रहः, पत्राङ्क - 11

58. तदेव – पत्राङ्क - 13

59. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 12

60. बार्हस्पत्यसूत्रम् – 75-76

61. तदेव - 56

62. तदेव - 74

63. सांख्यतत्त्वकौमुदी - 4

64. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 26

65 . तर्कसंग्रहः - 33

66. बार्हस्पत्यसूत्रम् - 70

67. सर्वसिद्धान्तसंग्रहे लोकायतिकपक्षप्रकरणम् – 2-3

68. सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् - 8

निर्वाचितग्रन्थपञ्जी

मुख्यग्रन्थाः

अष्टाध्यायी सूत्रपाठः (पाणिनिकृतः),गुरुप्रसाद शास्त्री(वृत्तिकारः सम्पादकश्च), संस्करण 2015, चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

उपनिषद्, अतुल चन्द्र सेन, सीतानाथ तत्त्वभूषण, महेशचन्द्र घोष(सम्पादकाः), संस्करण 2018, हरफ प्रकाशनी, कलकाता

तर्कभाषा (केशवमिश्रकृता), सत्यजित् लायेक(सम्पादकः), पुनर्मुद्रण 2य संस्करण 2017,संस्कृत वुक डिपो, कलकाता

तर्कसंग्रहः (अन्नंभट्टकृतः), नारायण चन्द्र गोस्वामी(सम्पादकः), 3य संस्करण 1413 बङ्गाव्दः, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलकाता

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली(विश्वनाथकृता), हरिराम शुक्ल(सम्पादकः), संस्करण 2019, चौखाम्वा प्रकाशन, वाराणसी

मनुसंहिता (मनुकृतः), पञ्चानन तर्करत्न(सम्पादकः), संस्करण 1993, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलिकाता

मानोमेयोदयः (नारायणभट्टकृतः), दीननाथ त्रिपाठी(सम्पादकः), संस्करण 1990, संस्कृत कलेज, कलिकाता

वेदान्तसारः (सदानन्दकृतः), स्वामी अमृतत्वानन्द(सम्पादकः), संस्करण 2016, उद्बोधन कार्यालय, कलकाता

सर्वदर्शनसंग्रहः (श्रीमत्सायणमाधवाचार्यप्रणीतः), अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्री (व्याख्याकारः), संस्करणम् 1924, प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, पुण्यपत्तनम्

सायणमाधवीयसर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाक-बौद्ध-जैनदर्शन, अमित भट्टाचार्य (सम्पादकः), अखण्ड संस्करण 2013, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलकाता

सायणमाधवीयसर्वदर्शनसंग्रहः (1म खण्ड), सत्यज्योति चक्रवर्ती(सम्पादकः), संस्करण 2014, साहित्यश्री, कलकाता

सांख्यकारिका (ईश्वरकृष्णविरचिता), ज्वालाप्रसाद गौड़(सम्पादकः), संस्करण 2016, चौखाम्वा विद्याभवन, वाराणसी

सांख्यकारिका (ईश्वरकृष्णविरचिता), थानेशचन्द्र उपैति(सम्पादकः), संस्करण 2011, चौखाम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली

सांख्यतत्त्वकौमुदी (वाचस्पतिमिश्रकृता), हरिराम शुक्ल(सम्पादकः), 2य संस्करण 2011, चौखाम्वा प्रकाशन, वाराणसी

गौणग्रन्थाः

घोष, दीपक, *भाषापरिच्छेदसमीक्षा,* कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, संस्करण 2003

बन्द्योपाध्याय, शान्ति, *वैदिक साहित्येर रूपरेखा,* कलिकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, संस्करण 1993

बागची, योगेन्द्रनाथ, *भारतीय दर्शनशास्त्रेर समन्वय,* कलिकाता विश्वविद्यालय, संस्करण 2013

भट्टाचार्य, उमेशचन्द्र, *भारतदर्शनसार,* कलिकाता, विश्वभारती ग्रन्थालय, संस्करण बङ्गाब्दः 1356

भट्टाचार्य, विमानचन्द्र, *संस्कृत साहित्येर रूपरेखा*, कलिकाता, विद्योदय लाइब्रेरी प्रा. लि., संस्करण 2000

शर्मा, पूर्णचन्द्र, *सांख्यकारिका*, कलकाता, पश्चिमबङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, संस्करण 2007

शास्त्री, दक्षिणारञ्जन, *चार्वाक दर्शन*, कलकाता, पश्चिमबङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, संस्करण 2013

Chatterjee, K.N., *Mimamsa Nyaya Prakasa of Apadeva*, Calcutta, Rabindra Bharati University, Ed. 1993

Datta, Pradyot Kumar, *Arthasamgraha*, Kolkata, Sanskrit Pustak Bhandar, Ed. 2002

Radhakrishnan, S., *Indian Philosophy*(Vol-I), London, George Allen & Unwin Ltd., Ed. 1923